

Віталій Яремчук

РІЗНІ ОБРАЗИ В.-К. ОСТРОЗЬКОГО В ІНТЕР'ЄРІ ОДНІЄЇ ІСТОРИЧНОЇ ДУМКИ (І. ОГІЄНКО, М. ГРУШЕВСЬКИЙ, Т. КЕМПА)

У статті проаналізовані найбільш характерні зображення В.-К. Острозького в історичній думці. Зроблено висновок про істотну залежність оцінок князя від дослідницьких стратегій істориків.

Ключові слова: *В.-К. Острозький, історична думка, дослідницькі стратегії, історіописання.*

В статье проведен анализ наиболее характерных изображений В.-К. Острожского в исторической мысли. Сделан вывод о существенной зависимости оценок князя от исследовательских стратегий историков.

Ключевые слова: *В.-К. Острожский, историческая мысль, исследовательские стратегии, историописание.*

In the article the author draw an analysis of the typical representation of W.-K. Ostrozky in historical thought. The author comes to a conclusion that the valuing of prince essentially depend on the research strategy of historians.

Key words: *W.-K. Ostrozky, historical thought, research strategy, historical writing.*

Почну з твердження, яке може видатись комусь неправильним, комусь – дивним, а декому може й тривіальним: відтворення справжнього образу знаменитого представника родини князів Острозьких, реконструкція цієї непересічної постаті історії Східної Європи ранньомодерної доби “такою, якою вона була насправді”, є річчю неможливою. І справа не лише у неповному відображенні тривалого та насиченого колізіями (доленосними, значними та, звичайно, й мало важливими) життя волинського магната у збережених на сьогодні джерелах. Не менш важливим чинником, який поважно впливає на рівень розуміння його діяльності та тлумачення її етапів, поворотів, подекуди карколомних і несподіваних, є соціокультурна належність істориків, що пишуть про князя та його добу.

Йдеться про те, що традиційно в непрофесійному середовищі називають “кутом зору”, під яким розглядається той чи інший історичний феномен. Якщо цю буденну категорію “розкласти по полицях”, то вона включатиме як когнітивний (національна ідентичність, політичний світогляд, конфесійна належність, етичні норми та естетичні уподобання, психологічний складник тощо), так і соціальний (насамперед відсутність чи наявність прямого соціального замовлення на таку або інакшу картину минулого) виміри творчості історика. Така соціокультурна перспектива особливо відчутно позначається на “наукових історичних текстах”, коли об’єктами уваги їхніх авторів стають події чи діячі, що змінили ходу історії держав, етнічних, релігійних або інших спільностей абощо, оскільки про ці події чи діячів пишуть представники тих самих держав, народів, релігійних та інших спільностей.

В.-К. Острозькому судилося знаходитися у вирі вирішальних для історії кількох народів і держав подій, серед яких включення українських теренів до складу Польщі та Люблінська державна унія 1569 р., зародження козацтва, Берестейська церковна унія 1596 р. та релігійний розкол в тогочасному “руському” суспільстві. Відтак на інтерпретаціях діяльності князя істотним чином позначається “партійність” (в широкому розумінні цього поняття) істориків, які по різному ставляться до цих історичних віх.

З погляду врахування зазначеного вище соціокультурного фактору в історичній думці простежуються три головних стратегії історіописання. Перша (назвемо її “презентистською”) спирається на уявлення про те, що будь-яка наукова історична праця пишеться “на злобу дня”, з наперед заданою метою виправдання сучасного за допомогою минулого (наприклад, провідний радянський історик 1920-х – початку 1930-х рр. Михайло Покровський щиро вважав, що “історія – це політика, обернена в минуле”). Прихильники другої (“квазісцієнтистської”) відштовхуються від усвідомлення “ненауковості” “презентизму” через його заангажованість, натомість прагнуть до “об’єктивності” історичних знань, яка, на їхню думку, є абсолютно можливою за умови усунення з наукового дослідження “суб’єктивного”. Третя стратегія (“модерністська”) покладена в основу сучасних провідних історіографічних шкіл та напрямів, хоча її слушність було обґрунтовано низкою представників західної історичної думки ще в кінці XIX – середині XX ст. (Вільгельм Дільтей, Робін Дж. Колінгвуд, Карл Поппер та ін.). Відповідно до неї, кожен історик має свої соціокультурні характеристики та досліджує минуле в кон-

тексті соціокультурних обставин, позбутися яких він повинен прагнути, водночас розуміючи, що повністю елімінувати свої суб'єктивні уявлення і уподобання навряд чи вдасться, а абсолютне усунення впливу соціокультурного “горизонту” історика на його творчість є бажаним, але недосяжним ідеалом. Наприклад, К. Поппер наголошував на тому, що справжній історик повинен не вдаватись до самообману, намагаючись уникнути “селективного кута зору” (оскільки це неможливо), а “чітко бачити необхідність прийняття якогось кута зору, щоб висловлювати його відкрито і завжди усвідомлювати, що він є одним із багатьох” [1, с. 169]. На думку представників такого підходу, чільним засобом, за допомогою якого можна максимально наблизитись до історичної істини, є орієнтація на пояснення, а не на оцінювання історичних феноменів. Цю тезу свого часу докладно обґрунтував Марк Блок в своїй знаменитій “Апології історії ...” в підрозділі “Судити чи розуміти?” [див. : 2, с. 76 – 79].

Як здається, відмінні, дуже часто властиво антагоністичні зображення одного й того ж В.-К. Острозького, які зустрічаємо у працях російських, українських, польських істориків ХІХ – початку ХХІ ст., присвячених йому, можна витлумачити насамперед у сенсі різних дослідницьких стратегій, яких вони притримувались (притримуються). Таким чином, в історичній думці представлені всі три підходи і відповідні їм образи волинського князя – відверто заангажований (конфесійно, політико-ідеологічно), “квазісцієнтистський” та “модерністський”.

Яскравим взірцем заідеологізованої реконструкції біографії князя уявляється книга митрополита Іларіона (він же Іван Огієнко) [3]. По-перше, у візії історика В.-К. Острозький постає досконалою людиною та історичним діячем, “найбільшим боярином усієї нашої історії” [3, с. 42]. Цікавою у сенсі глорифікації князя є спроба подати його як попередника “великого гетьмана Богдана Хмельницького”, а керманіча козацької революції представити як “продовжувача діла” В.-К. Острозького [див. : 3, с. 62, 99].

По-друге, в книзі І. Огієнка подано доволі спрощений образ волинського володаря. Він був, за названим автором, ревним борцем за права українського народу та православної віри (“найбільшим оборонцем і своєї нації, і своєї віри” [3, с. 45]), який ніколи не вагався у своїх планах та завжди займав однакову та непримиренну позицію до чужоземних релігійних та культурних впливів. Нічого не сказано, наприклад, про тривалі пошуки князем можливостей для масштабної

унії з католиками, а його ставлення до держави, в якій посідав найвищі посади, охарактеризовано наступним чином: "[...] не довіряв Польщі все своє життя" [3, с. 44].

По-третє, діяльність В.-К. Острозького змальовано вкрай однобічно: її редуковано до культурно-освітньої праці, натомість політичну кар'єру магната І. Огієнко зводить до формули про "аполітичність князя", через яку він, мовляв, "політикою цікавився мало, й якоїсь особливої політичної лінії не мав" [3, с. 44], а його господарській діяльності та зусиллям, спрямованим на захист своїх володінь від татарських набігів, присвячено всього кілька абзаців цієї "історичної монографії" [див. : 3, с. 43, 45].

Нарешті, образ В.-К. Острозького в названій книзі є просто непристойно, як для наукового дослідження, конфесійно заангажованим. Мало не увесь текст рясніє філіппіками проти католиків та уніатів, серед назв розділів праці зустрічаються й такі: "Князь Костянтин – найбільший оборонець України від смертоносної унії" [3, с. 53], "Папа, католики, єзуїти й уніати нищать Україну" [3, с. 88]. Така опінія для митрополита греко-православної церкви у Канаді Іларіона не є дивною, адже відомо про надзвичайно тенденційне зображення ним ролі греко-католицької церкви в історії України й в інших його працях [див. : 4, с. 74].

Цікаву і дуже своєрідну характеристику В.-К. Острозького подав у своїй *opus magnum* сеньйор української історіографії Михайло Грушевський. На мою думку, його образ київського воєводи слід визнати яскравим втіленням "квазісцієнтистського" підходу.

З одного боку, дослідник у вступі до розгляду "острозького епізоду" української історії кінця XVI ст. та місця у ньому волинського магната наголосив на недостатності інформації про В.-К. Острозького як суттєвому чинникові, що унеможливує його достовірну оцінку: "Неясною предоставляєть ся навіть особиста роля, мотиви й участь в ріжних сторонах острозького епізоду самого фундатора, кн. Острозького, бо з тих часів мало маємо близших відомостей про нього, та й взагалі, поки не використаною вповні зістається його чимала особиста кореспонденція, ми все ще не можемо здати собі вповні докладної справи про мотиви і характер його діяльності, про його особисті й суспільно-політичні прикмети [...]" [5, с. 479]. З іншого – у М. Грушевського бачимо виразну і недвозначну характеристику особи В.-К. Острозького, причому історик не обтяжує себе евфемізмами чи конотаціями. Його оцінку інакше як нищівною не назвеш.

В інтерпретації найвидатнішого українського історика волинський володар постає фігурою малодіяльною, індиферентною, ледь не дріб'язковою. На його погляд, незважаючи на “незмірне багатство, звязи й впливи, якоїсь хоч трохи визначнішої політичної ролі кн. Острозький не грав”, оскільки “інтересу до справ політичних, адміністрації, публичної діяльності [...] видно не мав” [5, с. 480]. М. Грушевський твердив про “повне забиття [князем] інтересів публичних приватними”, наводячи різноманітні докази такого невтішного висновку – від невтручання “першої особи і найвищого урядника на Подніпров'ю” у “многозначний суспільно-політичний процес” формування козаччини (яку сам вчений вважав “ферментом” української історії) до уникнення сплати податків зі своїх маєтностей [5, с. 480 – 481]. Більше того, “в справах, які дотикали безпосередньо його самого, його приватного життя й інтересів, не показував він енергії, рішучості, ініціативи” [5, с. 481].

Їх брак “показує він і в сій сфері, де ще найбільше проявив інтересу, зацікавлення, і де зробив своє ім'я історичним: в сфері культурно-релігійних інтересів” [5, с. 481]. Зокрема, М. Грушевський вважав, що особисті прикмети В.-К. Острозького “дають нам поясненне недовговічності, ефемерности острозького епізоду в історії духовного життя XVI в., а разом кажуть шукати в його оточенні інших людей, яким завдячав сей епізод світліші свої сторони” [5, с. 483]. На думку історика, головною проблемою функціонування Острозької академії, яку ніколи не вдавалось вирішити, була хронічна нестача кадрів відповідного рівня, хоча “при величезних засобах, якими розпоряджав Острозький, він безперечно міг би постягати найліпші наукові сили сучасної Європи” [5, с. 484].

Як пояснював визначний історик вчинки волинського володаря? Насамперед, він констатував у В.-К. Острозького “певну дріб'язковість і слабкість характеру”, “брак визначної індивідуальности, енергії й витривалости, неохоту виступати різко й гостро, наприкрятися людям” [5, с. 482], зазначав, що “ще до різкого виступу можна часом його було попхнути, але витривати в завзяту й енергії він ніколи не міг” [5, с. 481]. Крім того, він постійно наголошував на типовості князя як “характеристичного репрезентанта українського магнатства” [5, с. 483], якому були притаманні його соціальні ознаки. У ньому, зокрема, М. Грушевський бачив “ту масстатичну велич, яка виховується в династіях почутем своєї висшости і каже людині брати з гори, з становища об'єктивнішого й вищого партійну боротьбу,

релігійне і всяке иньше сектярство” [5, с. 482]. “Тісні звязи, що лучили його з иньшими сферами національними, релігійними, культурними – з аристократією польською і литовською, прилучали ся до його вродженого індиферентизму й неохоти до всякого різкого зазначення своєї інідивідуальности. Йому й не хотіло ся, й не наручно й органічно противно було замикати ся в якусь різко зазначену чи національну, чи релігійну формулу – виступати з різко вираженою фізіономією патріота-Русина, ортодокса-православного” [5, с. 482]. Аналогічно політичну пасивність В.-К. Острозького М. Грушевський пояснював як “характеристичний приклад того браку громадського почуття, який виробив ся в нашій магнатстві в зв’язку з усуваннем його від всякої активної політичної ролі” [5, с. 481].

Чи був об’єктивним історик при аналізі діяльності і особи київського воєводи? Попри задекларовану обережність в оцінках князя (яка, проте, як було показано вище, у випадку В.-К. Острозького усвідомлювалась М. Грушевським лише як наслідок нестачі історичної інформації), в зазначених побудовах метра української історіографії виразно проглядаються його ідейні пріоритети й симпатії. Відчитуємо передусім його скептичне ставлення історика, який віддавав першість (називаючи “альфою та омегою”) в українському історичному процесі народним масам, до ролі вищих суспільних прошарків в українському минулому, в даному разі – до магнатської верстви. Крім того, волинський володар для вченого – апріорі фігура важлива не сама по собі, а лише як представник певної суспільної групи, належність до якої переважно й визначала траєкторію поведінки цієї людини (так само, як Данило Галицький був для М. Грушевського тільки “продуктом князівсько-дружинної політичної традиції, і над нею не підіймав ся ані трохи” [6, с. 91], а Іван Вишенський був “цінним [...] особливо, як продукт української культури й українського життя” зламу XVI та XVII століть [5, с. 550]). Отож, В.-К. Острозькому “не пощастило”, оскільки представляв українське магнатство, не вельми симпатичне історикові.

Дозволю собі висловити також припущення, в слухності якого не маю такої впевненості, як в правильності попереднього твердження. Зважаючи на відзначену в дослідженнях сучасного дослідника Володимира Ващенко помітну присутність у творчості М. Грушевського індивідуально-емоційних співпереживань, гіпотетично можна говорити про те, що Великий Українець, який мав титанічні працездатність та креативність, але й вкрай авторитарну вдачу, який з юнацьких

років щиро присвятив себе служінню справі національного визволення, бачив у В.-К. Острозькому – у візії М. Грушевського кволому, скупуватому, по-конформістському налаштованому до “чужих”, без виразного національного обличчя та зайнятому переважно “приватою” вельможі – свого антипода, до якого відчував явну неприхильність.

Таким чином, при всій знаній обережності у висновках, в інтерпретації діяльності власне князя М. Грушевський фактично зімітував свою підкреслену позірну відстороненість, насправді виопуклюючи через зображення В.-К. Острозького властиві риси свого історичного світогляду та, ймовірно, прикмети своєї особистості.

Найбільш багатоаспектним, повним і, гадаю, порівняно найбільш об’єктивним серед зображень волинського князя слід визнати його біографію пера сучасного польського історика Томаша Кемпи [7]. Висвітлюючи життєвий шлях В.-К. Острозького, дослідник послуговується широкою гамою джерел, вірогідність, репрезентативність та інформативну вартість яких докладно аналізує у вступній частині своєї монографії. Але висновки Т. Кемпи викликають довіру передусім через максимально вільний від світоглядних пріоритетів та ієрархії цінностей автора стиль студії, хоча щоправда автор ніде не викладає своє дослідницьке кредо (якщо не брати до уваги його зауваження про тиск “тягаря оцінок минулих поколінь, який досить емоційно налаштовує історика” і стоїть на перешкоді об’єктивної оцінки постаті магната [7, с. 273]). На мою думку, ця праця є взірцевою ілюстрацією до максими М. Блока: “Не судити, а розуміти історію”.

На майже як трьохстах сторінках тексту Т. Кемпою відтворено живий і динамічний образ людини своєї епохи і своєї суспільної верстви, яка, проте, в дечому змогла піднятися над часом та обставинами. На широкому тлі політичних, релігійних, суспільних відносин XVI – початку XVII ст. проаналізовано боротьбу В.-К. Острозького за батькову спадщину та розбудову його маєткової імперії, господарську діяльність князя (хоча автор чесно визнає недостатність своїх студій про такі напрямки активності князя і закликає до продовження відповідних досліджень [7, с. 14 – 15, 275]), формування та певну еволюцію його світогляду, військову діяльність волинського воєводи і численні заходи, спрямовані на забезпечення оборони своїх володінь та кордонів Речі Посполитої, подано сучасний і вельми незаангажований погляд на релігійні і культурницькі устремління та ініціативи “начальника в православ’ї”, докладно висвітлено його біографію як політика.

У книзі Т. Кемпи не зустрінемо апологетики К.-В. Острозького,

приписування йому чеснот, яких в нього не було, а часто – і не могло бути, як не знайдемо і безпідставних звинувачень і замовчування справжніх і гідних подиву вчинків та якостей. Базовою характеристикою волинського магната, на яку вказує польський вчений і наявність якої проливає світло на розуміння багатьох його вчинків, була його роздвоєна ідентичність – “руська” етноконфесійна та литовська (меншою мірою) і польська (далеко більше відчутна) державно-політична, в якій домінуючим завжди залишався перший компонент [7, с. 55, 60]. Як пише Т. Кемпа, київський воєвода “хоч і сприймав польські взірці¹, все ж залишався у глибині душі до кінця свого життя русином” [7, с. 273].

Друга важлива прикмета особистості князя, яку, як видно з розмірковувань Т. Кемпи, слід брати до уваги під час аналізу його поведінки – це поєднання в його діях високої моральності та щирої релігійності з мотивами людини, що належала до найбільших можновладців свого часу – насамперед матеріальними та амбітністю (хоча, знову ж таки, історик вважає другу складову у більшості його відомих заходів на релігійній та культурницькій нивах менш важливою).

Отож, В.-К. Острозький був найбільшим захисником православ'я в Речі Посполитій, бо до цього його зобов'язувала щира і глибока віра, яка, проте, “не була позбавлена амбіційних елементів”, котрі “ґрунтувалися на родовій традиції” [7, с. 139, 274]. Його виняткова для тогочасної Речі Посполитої релігійна лояльність була виявом не прагнення догодити всім, а розуміння ним релігії в категоріях моральності, культурної її сторони (проминаючи за великим рахунком догматичну проблематику) та його “винесеної із свого родинного дому толерантності та поваги до чужих поглядів” [7, с. 274]. Як переконливо доводить Т. Кемпа, масштабні заходи князя в справі пошуку платформи для глобальної унії, у зближенні з католиками і протестантами не були позбавлені егоїстичних інтересів (прагнення повернути деякі свої маєтки), проте все ж у його діях “переважали шляхетні пориви, передовсім пов'язані із внутрішнім становищем у Церкві і стремління до єдності християн” [7, с. 275]. Читання В.-К. Острозького у період прийняття Люблінської унії його біограф витлумачує не через призму упередженого сприйняття його політичної позиції як аполітичної чи безхребетної, а як вияв його складної лояльності та зрештою, і конкретних матеріальних дивідендів, які він мав від визнання інкорпорації Волині, Підляшшя і Київщини до Корони [7, с. 66].

¹ В тексті українського перекладу – “зразки”.

Біографічну працю про В.-К Острозького написав історик, який є представником не тільки сучасної історіографічної культури, але й певної, в даному разі польської, історіографічної традиції. Тому, зокрема, в його праці постійно, і навіть в назві одного з розділів, на позначенні південних кордонів Речі Посполитої фігурує сумнівний термін “креси”. Проте власне на головному – викладі бачення діяльності волинського князя – такі дрібні вияви “польськості” автора праці, на мою думку, жодним чином не позначилися.

Проведений аналіз лише кількох історіографічних підходів засвідчує, що історики здатні, якщо не дуже перейматимуться рефлексією про своє ремесло, подавати протилежне бачення одних і тих же подій та історичних персонажів. Насправді, “немає історії, є історики”. Відтак у подальших студіях над надзвичайно цікавою, певною мірою навіть загадковою, постаттю В.-К. Острозького необхідно дбати не лише про розширення фактологічного обрію “Василяни” за рахунок запровадження до наукового обігу нових джерел, але й бути особливо уважним до методологічного інструментарію таких досліджень.

Джерела та література:

1. Поппер К. Злиденність історизму/ К. Поппер. – К. : Абрис, 1994. – 192 с.
2. Блок М. Апология истории или ремесло историка/ М. Блок. – М. : Наука, 1986. – Изд. 2-е, дополн. – 254 с.
3. Ларіон, митрополит. Князь Костянтин Острозький і його культурна праця: історична монографія/ Ларіон, митрополит. – Вінніпег: Б. в., 1958. – 216 с.
4. Шкраб'юк П. Католицизм і православ'я: стереотипи, практика, перспективи / П. Шкраб'юк // Історичні міфи і стереотипи та міжнаціональні відносини в сучасній Україні. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. – С. 72 – 95.
5. Грушевський М. Історія України-Руси/ М. Грушевський. – К. : Наук. думка, 1995. – Т. VI. – 680 с.
6. Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. – К. : Наук. думка, 1993. – Т. III. – 592 с.
7. Кемпа Т. Костянтин Василь Острозький (бл. 1524/1525 – 1608) воевода київський і маршалок землі Волинської: Пер. з польської / Т. Кемпа. – Хмельницький: П П Мельник А. А., 2009. – 342 с.